८६ धार्मिक, आर्थिक, तत्वज्ञानविषयक, शैक्षणिक, राजकीय, सामाजिक, राष्ट्रवादी विचारांचे सामाजिक सुधारक २५८
- डॉ. प्रा. श्रीमती एम. बी. चौधरी

८७ Diaspora the Soul of Bharati Mukherjee's novel "Jasmine" २५९
- Dr. M.B. Wagh

८८ Contribution of Mahatma Phule in Social Revolution २६१
- Prof. Nilesh Chaudhari

८९ भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीत सामाजिक योगदान २६४
- प्रा. अरविंद बी. पाटील

९० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दलित साहित्यावरील प्रभाव २६६
- प्रा. अरुण दगडू मोरे

९१ Role Of S. R. Ranganathan To Promote Indian Library Movement २६८
- Prof. Rahul Jadhav

९२ भारताच्या राष्ट्र उभारणीत समाज सुधारकांची भूमिका (समाज सुधारणेच्या संदर्भात) २७०
- प्रा. दिलीप हरिदास राठोड

९३ राष्ट्रनिर्माण में साहित्यकारों का योगदान : श्री निर्मला देवी के विशेष संदर्भ में २७२
- प्रा. [illegible] चौधरी

९४ परिवर्तनातील भारत आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व दृष्टिकोन २७५
- प्रा. सागर लोकनाथ कदम

९५ [illegible] समाज जीवन २८२
- प्रा. [illegible] पाटील

९६ पर्यावरण संवर्धनासाठी सामाजिक जाणिवेची गरज २८४
- प्रा. सतिश [illegible]

९७ राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्री विषयक कार्य २८६
- प्रा. [illegible] चौधरी

९८ राष्ट्र उभारणीत महिलांच्या भारतीय समाज सुधारकांची भूमिका २८८
- श्रीमती वैशाली पुरुषोत्तम सावंत
- प्रो. दिलीप हरिदास राठोड

९९ Depiction of Racism in Wole Soyinka's Poem 'Telephone Conversation' २९१
- Mrs. Swati Ravindra Vibhute

100 New Economic Reforms in India २९३
- Prof. Vishal Pandurang [illegible]

101 सामाजिक उत्थान में संत कबीर का योगदान २९५
- प्रा. महेश दगडू [illegible]

102 पारंपारिक व्यवस्थेमधून संत सेवा [illegible] समाज प्रबोधन २९८
- प्रा. विजय डी. [illegible]

103 [illegible] ग्रामीण समाज चित्रण 300
- प्रा. [illegible] डी. पाटील

104 आदिवासी, भटके व बालकांच्या शैक्षणिक व सामाजिक विकासात समाजसुधारकांचे योगदान 304
- प्रा. अस्मिता [illegible]

105 Memorial Addressed to Education Commission : Mahatma Phule's Agenda for Societal Transformation and Nation Building 308
- Prof. Pravin Devsing Patil

106 सामाजिक सुधारणा व पर्यावरण संदर्भात शिक्षकाची भूमिका 310
- डॉ. वंदना सतिश चौधरी

लीळाचरित्र एकांकमधील समाज जीवन

– प्रा. संजय धर्मा पाटील
आर. एल. कॉलेज,
पारोळा, जि. जळगांव

'लीळाचरित्र' हा मराठी भाषेतला पहिला चरित्र ग्रंथ. शके १२०० च्या सुमारास म्हाइंभट यांनी तो लिहिला. महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर स्वामी यांचे सविस्तर जीवन चरित्र या ग्रंथात वर्णन केले आहे. हा ग्रंथ गद्यात लिहिलेला आहे. लिळाचरित्र हा ग्रंथ अध्यात्मिक तर आहेच पण तो अलौकिकाप्रमाणेच लौकीक समाज जीवनाचे दर्शन घडवणारा आहे. भाषा, साहित्य, समाजदर्शन, तत्वज्ञान अशा अनेक विषयांच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने लीळाचरित्राचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.

लीळाचरित्र या ग्रंथात केवळ श्रीचक्रधर स्वामींचेच नव्हे तर तत्कालीन महाराष्ट्र समाज जीवनाचे चित्रण उमटले आहे. त्यावरून त्यावेळचा समाज त्यांच्या चालीरिती, रूढी परंपरा, व्रत वैकल्य, सणवार, खाणीपिणी, वस्त्रप्रावरणे, व्यवसाय, व्यापार अशा अनेक अंगांचे दर्शन घडुन त्या समाजाच्या परिस्थितीची चांगलीच कल्पना येऊ शकते. महाराष्ट्रीय समाज व त्याची संस्कृती यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासात लीळा चरित्राचा फार उपयोग होण्यासारखा आहे.

'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ एकांक, पुर्वार्ध व उत्तरार्ध याप्रमाणे तीन भागात विभागलेला आहे. प्रस्तूत निबंधात एकांकचा विचार केला आहे. एकाकांत श्रीचक्रधरांनी भडोच येथील प्रधान पुत्राच्या मृत देहात प्रवेश करून अवतार धारण केल्यापासुन तो त्यांच्या पैठण येथे आगमनापर्यंतचा भाग आला आहे. प्रस्तुत निबंधात लीळाचरित्र एकांकमधील समाज जीवनाचा उहापोह करावयाचा आहे.

यादवकालीन महाराष्ट्रातील सामाजिक जीवनाच्या अभ्यासाचे साधन या दृष्टीने लीळाचरित्र हा ग्रंथ केवळ अपुर्व आहे. चरित्रकाराने सांगितलेल्या लीळातून किंवा आठवणीतून त्यावेळच्या समाज जीवनाच्या विविध अंगांचे दर्शन सहजगत्या घडते.

१) चातुर्वर्ण्य समाज व्यवस्था :–

यादवकालीन समाज चातुर्वर्ण्याच्या कल्पनेवर उभा आहे. चक्रधरांच्या दर्शनाने समाधी किंवा विदेहस्थिती प्राप्त झालेल्या एका चांभाराची ईश्वर पुरूष म्हणुन पुजा होत असल्याचे पाहुन ६ एणे गाव विटाळला, असे त्यांच्याच गावचे इतर चांभार म्हणतात या कृत्याबद्दल त्याला सरकारी अधिकाऱ्यांकडून शिक्षाही होते. श्रीगोविंद प्रभू सारख्या अवतारी पुरूषाने एका मांगाकडील हुरडा व सोले खाणे इतरांना विपरीत वाटते. तसेच स्मशानातील वस्त्रावर तेथे राहणाऱ्या महाराचा हक्क असतो. हे सुचविणारी लीळाही सामाजिक दृष्ट्या महत्वाची वाटते.

२) समाजातील उद्योग व्यवसाय :–

त्याकाळात शेती हा प्रमुख व्यवसाय दिसून येतो. शेतीला जवळचा व्यवसाय गुरे राखण्याचा दिसून येतो. तसेच गुराख्याच्या गरीबीचे वर्णन दिसून येते. पिकांचे राखण करण्याचाही व्यवसाय दिसून येतो. गुराख्याची गरीबी ३३ व्या लिळेत दिसून येते. तेल्याचा व्यवसाय करणाऱ्यांचा उल्लेख दोन लिळात आढळतो. पैकी पहिलीतील तैल्यकार आंध्रदेशातील असून तो लिंगोपासना करणारा आहे. दूसरा तेली स्वत:ला तीळ मारा तेली म्हणवतो. रांधवणहाट व त्यातील रांधवणे म्हणजे खाद्य पदार्थ तयार करून विकणारे हलवाई यांचे वर्णन दोन लिळांत आढळते. दुसे किंवा दांडी उभारून वस्त्रांचा व्यापार करणाऱ्या दुकानदाराचे चित्र ५६ व्या लिळेत दिसते. हेडाऊ म्हणजे घोड्यांचे व्यापारी यांचा उल्लेख १६ व्या लिळेत दिसते. मजुरांना वेठीस धरून कामाला लावण्याची पध्दत तेव्हाही होती असे 'वेठी जाणे' या लिळेवरून कळते. शरीर विक्री करणे हा वेश्यांचा सामान्य स्त्रिया व त्यांच्या वस्तीस सामान्यस्त्रीहाट म्हटले आहे.

३) समाजातील धार्मिक जीवन व अंधश्रध्दा :–

सत्पुरूषाच्या भेटीने पिशाच्च योनीतुन मुक्त होता येते अशी एक कथा आहे. श्रीचक्रधरांच्या दर्शनाने स्थित्यानंद झालेली एक व्रतस्य स्त्री देहभान विसरून १२ वर्षे अन्नपाण्यावाचुन राहते. हे पाहुन तिचा बाप, भाऊ तिच्यावर भुतबाधा झाली असेल या कल्पनेने तिच्यावर उपचार करतात. वरंगळचा एक धनाढ्य सावकार आपल्याला मुल व्हावे या अपेक्षेने चक्रधरांची पाचासहस्रांची पुजा करतो. एक ठाकूर पुत्र प्राप्तीच्या इच्छेने स्वत:च्या बायका चक्रधरांकडे सेवा करण्यासाठी पाठवतो. एकदा श्रीचक्रधरांना उकिरड्यात पडून राहण्याची लहर येते व काही वेळाने त्यांना तेथून बाहेर पडतांना पाहुन 'अरे उकिरडा व्याला' माणूस जाले, हे गावी अरिष्ट आले. आता शांती करा असे गावचे लोक म्हणू लागले. एवढेच नव्हे तर त्या अरिष्टाच्या शमनार्थ खीच पुरीयाचा स्वयंपाक करून वैराग्यांना जेवण घालतात. या सर्व लीळातून तत्कालीन समाजाची धर्मश्रध्दा, अंधश्रध्दा समजून येतात. पुत्रजन्म झाल्यावर बारसे करणे, उष्टवण करणे ही रूढी दिसते. विवाह समारंभाचे वर्णन दिसते. वराला गोत्र कुटूबियांना दाखवणे गौरज मुहूर्तावर लग्न करणे ही रित दिसून येते . तसेच वऱ्हाड, वऱ्हाडी, पाहुणचार, मानपान, मांडव, जवसा, सीमान्तपुजन यांचाही तपशिल रेखाटला आहे. (लीळा क्र. ४६) मळवट भरणे काडीमोड होणे. सेसभरणे हे सौभाग्याचे चिन्ह दिसून येतात. पित्याच्या मृत्युनंतर त्यांच्या पुत्राचे क्षौर करणे व दैविक म्हणजे सुतक पाळून शिवाशिव न करणे या चालीरिती दिसून येतात. मृत देहाची विल्हेवाट त्याला पुरून किंवा पाण्यात टाकून केली जात असे. श्रीचक्रधरांचा ह्या अवतारी पुरूषाच्या भेटीस जातांना बरोबर काही नजराना भेट म्हणुन देण्याची रित होती.

४) समाजातील मनोरंजन क्रिडा प्रकार :–

चक्रधरांना म्हणजे पुर्वीचा हरिपाल देवांना जुगार खेळण्याचे व्यसन होते. सारीचे जु म्हणजे पैसे लावून सोंगट्या खेळणे, जुगार खेळणे, जुआठा म्हणजे जुगारांचा आ, जुगारी लोकांचे नितीनियम इत्यादी गोष्टी लिळा क्र. ६३ मध्ये कळून येतात. पारध्यांनी आपले

Scanned with OKEN Scanner